

AZ ELSŐ KORSZAKHATÁR

KIS JÁNOS

Amikor egy filozófiai életmű lezárul, megszilárdulnak a belső arányai is. Véglegessé válik korszakokra tagolódása, felsejlenek a korszakok közti határok. Persze ha vannak egyáltalán. Mert az első kérdés óhatatlanul az: megkülönböztethetők-e korszakok az immár befejezett életművön belül, vagy az egésze mint egyetlen egységes korszakra kell tekintenünk? S ha vannak korszakok, éles határok választják szét őket, vagy átfolynak egymásba?

Márkus György filozófiai fejlődése egyedülállóan folyamatos volt. Nem kísérték meredek fordulatok, gondolati szakítások. Sok-sok írás sorozatában, apránként halmozódtak fel új elemei, és folytatottak meg a régiek. Az ő esetében ezért mindkét kérdést indokolt feltenni és nagy körültekintéssel vizsgálni. Előadásom bevezető részében a korszakolás problémájáról mondanék valamit. Majd a korszakhatárok kérdésével foglalkozom, pontosabban az első korszakhatárt veszem közelebbről szemügyre.

1. GONDOLATOK A KORSZAKOLÁSHOZ

1.1 A FELOSZTÁS SZEMPONTJAIRÓL

Hogyan azonosíthatjuk Márkus korszakait? Kézenfekvőnek tűnik, hogy a marxizmushoz való viszonyát vegyük alapul. Elvégre marxistaként kezdte, ám egy ponton kivált a marxisták közösségéből. Ez azonban nem tűnik eléggé robusztus kritériumnak. A marxista identitás feladása Márkusnál nem járt együtt teljes filozófiai elméletváltással. A marxizmus utáni éveiben a szó legszorosabb értelmében posztmarxista gondolkodó volt: noha már nem azonosult a marxista tradícióval, a marxista társadalom- és kultúrkritika megfontolásait vitte tovább, állandóan reflektálva a hagyományra, melyet maga mögött hagyott.

Célszerűnek látnám ezért, hogy bővítsük a felosztás szempontjait. A marxizmushoz való viszony mellett három további kérdést vetnék fel. Először, milyen fogalmi apparátussal operálnak az egymásra következő írások? Másodsor, mi a központi tézisük? A harmadik kérdésre távolabbról közelítenék rá. Márkus – nem csak Magyarországon, és nem is csak a marxisták között – egyedülálló módon kezdetűl fogva otthonosan mozgott mind a kontinentális filozófia sodrában, melynek a marxizmus az egyik kiágazása volt, mind a logikai pozitívizmus, a tudományfilozófia és az analitikus filozófia kö-

zegében. Nem dőlt el rögtön, hogy pályáján melyik irányé lesz a főszerep. Ez tehát a harmadik kérdés. Ha e kérdéseket együtt vesszük szemügyre, akkor – véleményem szerint – három korszakot különböztethetünk meg az életművön belül.

1.2 AZ ELSŐ KORSZAK

Az első korszak munkáinak viszonya a marxizmushoz feszültségmentes. Mondanom kell valamit arról, hogy ezen mit értek. A marxizmus a gondolati tradíciók sajátos alfajához tartozik. Amíg egy gondolati tradíció eleven, létezik egy szellemi közösség, melynek tagjai magukat ehhez a tradícióhoz sorolják, és egymást – vitáik ellenére – oda tartozónak fogadják el. A kölcsönös elfogadásnak kritériumai vannak, bár gyakran e kritériumok is vita tárgyai. Léteznek azonban tradíciók, melyek esetében egy döntő fontosságú kritériumnak legfőljebb a tartalma vitatott, az érvényessége nem. Az ilyen tradícióknak egyszemélyi alapítójuk van; a résztvevők az alapító hagyatékát folytatják, és egymás közti vitáikban abból a szempontból is helyt kell állniuk magukért, hogy nézeteik hogyan viszonyulnak az alapító tanaihoz. A marxizmus – már a neve is mutatja – az egyszemélyi alapítóhoz kötődő tradíciók családjába tartozik. Nem minden szellemi hagyomány ilyen. Az utilitarizmusnak is vannak jelentős korai képviselői, de egyikük sem számít alapítónak; a modern utilitaristáknak nem kell igazolniuk egymás előtt, hogy elgondolásaik összhangban vannak, mondjuk, Jeremy Bentham tanításával. A kantianizmus ezzel szemben – a marxizmushoz hasonlóan – egy bizonyos alapító szerzővel kezdődik, és folyamatosan reflektál az újabb elgondolások és az alapító szövegek viszonyára.

De ki tartja karban a szellemi odatartozás kritériumait? Alapesetben a tradíció folytatói valamennyien, belső vitáik informális gyakorlataiban. A kantianizmus ebben rokon az utilitarizmussal. A marxizmus azonban – legalábbis történetének fontos korszakaiban – mindkettőtől különbözött. E korokban kötelező kánon írta elő az alapító tanainak értelmezését, és a kánon karbantartására külön intézmények specializálódtak. Márkus ahhoz a szellemi mozgalomhoz tartozott, amely szembe fordult az intézményes kánonnal; ő maga – Magyarországon elsőként – nemcsak a kánon tartalmát vetette el, hanem a kanonizálás igényét is. *Viták és irányzatok*

a marxista filozófiában című, botrányt kavaráó cikke (Kortárs, 1968. július) megállapította a kánon felbomlásának tényét, és kimondta, hogy helyreállítása nem is kívánatos.

Amikor egy tradíció, mely alapító szövegekhez is kötődik, és intézményes kánonnal is rendelkezik, a meghasonlás állapotába kerül, a kánon kritikusai többnyire úgy legitimálják a fellépésüket, hogy a hivatalos tekintélyekkel szemben korábbi tekintélyekre - mindenekelőtt az alapító szövegek tekintélyére apellálnak. Így állította szembe Luther Márton a katolikus egyház kodifikált tanaival az Evangéliumot. És így adta ki a hatvanas évek derekán a jelszót Lukács György: „Vissza Marxhoz!” Első korszakában Márkus is ezt a programot követte.

Most már meg tudom mondani, mit értek azon, hogy a marxizmushoz való viszonya ez idő tájt feszültségmentes volt. A hivatalos kánonnal természetesen harcban állt. De abban a hitben, hogy a maga oldalán tudja az alapító helyesen értelmezett tanait. Első korszakának gondolati perspektíváját az a meggyőződés jelöli ki, hogy Marx elméleti teljesítményére koherens és vonzó értelmezés adható; olyan értelmezés, mely a jelen felől közelít hozzá, számot vet a későbbi történelmi tapasztalatokkal és felismerésekkel, de Marx alapvető megállapításait nem revideálja, csupán új megvilágításba helyezi.

A második kérdésről kevesebbet kell mondanom: Márkus egy historizált filozófiai antropológiában talált fogalmi apparátust eredeti és mindmáig ható Marx-interpretációjához. Antropológiájának központi tézise úgy szól – s ezzel már ott is vagyunk a harmadik kérdésnél –, hogy az emberi evolúció nem ér véget a homo sapiens biológiai kialakulásával. Az emberiség jórészt maga hozza létre szükségleteit és képességeit, tárgyi és szellemi objektivációkat teremtve és örökítve át egyik nemzedékről a másikra.

A teremtő emberi tevékenység paradigmája a munka, az emberi egyén és a természet közti, célszerűen szabályozott anyagcsere. Ebben a keretben értelmezendő az emberi történelem egysége, iránya és értelme. A történelem témérdek emberi választás eredőjeként bontakozik ki, és nincs más értelme, mint amit maguk a cselekvők adnak neki. Egyfelől létrehozza azt az anyagi és szellemi gazdagságot, amelyre hagyatkozva az emberiség kollektív uralmat gyakorol a külvilág és saját társadalmi világa fölött. Másrészt megteremti a feltételeket az egyének – potenciálisan minden egyén – szabad és kreatív önmegvalósítása számára, aminek az elsődleges te-repe ismét csak a munka. Ez tehát az első korszak gondolatvilágának egyik alappillére; reprezentatív összefoglalását a *Marxizmus és antropológia* adja (Akadémiai, Bp., 1966).

Ebben a korszakban van azonban Márkus munkásságának egy másik, nem kevésbé fontos pillére is. Lefordítja és könyvnyi terjedelmű kommentárokkal látja el Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezését* (Akadémiai, Bp., 1963). *Irányzatok a mai polgári filo-*

zófiában címmel könyvet jelentet meg Tordai Zádor társaságában (Gondolat, Bp., 1964), melynek ő írja az analitikus filozófiáról és Bertrand Russellről szóló fejezeteit. *Az észlelés és a pszichofizikai probléma* című tanulmánya (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1968. 2. szám) az analitikus filozófia belső vitáihoz szól hozzá, az analitikusok közt megszokott eszközökkel. Még nyitott a kérdés, hogy gondolkodásának fő sodra végül is melyik mederbe terelődik.

1.3 A MÁSODIK KORSZAK

A második korszakban Márkus változatlanul marxistának tekinti magát, de a hagyományt, mellyel még azonosul, már belső feszültségekkel terhesnek látja. Magukban az alapító szövegekben fedez fel mélyen megalapozott belső ellentmondásokat. Ennyit előzetesen a korszakolás első szempontjáról; a korszakhatár kérdése kapcsán még többet is mondok róla.

A második szempontra áttérve: az előző periódus antropológiai koncepciójából Márkus semmit sem ad fel, bár a fiatal Marxtól kölcsönzött munka-paradigmát most a *Grundrisséből* eredeztetett termelés-paradigmával helyettesíti: ez a paradigma jelöli ki e korszak reprezentatív művének, az először francia nyelven megjelent *Nyelv és termelésnek* (*Langage et production*. Denoël–Gonthier, Paris, 1982) a fogalmi apparátusát.

Harmadszor, a *Nyelv és termelés* központi tézise a legkülönbözőbb kortárs filozófiai irányzatokon eluralgó „lingvisztikai fordulattal” polemizálva szögezi le, hogy az emberi lét történetiségének megértését a termelés paradigmája teszi lehetővé.

Ezt a könyvet akár az *Antropológia* egyenes folytatásának, új kérdésekre való kiterjesztésének is tekinthetnénk. Hogy mégis több annál, abból tűnik ki, ahogy Marx történetfilozófiai elképzeléseihez viszonyul. Míg az *Antropológiát* az a feltételezés hatotta át, hogy Marx nézetei a világtörténelem értelméről egységes elméletben rekonstruálhatók, a *Nyelv és termelés* már súlyos kételyeket fogalmaz meg a marxi elgondolás koherenciáját illetően. Rámutat, hogy a termelés-paradigma Marx gondolkodásának csupán az egyik ágát képviseli: van egy másik, nem kevésbé fontos vonulata is, mely a termelés-paradigmával nem hozható összhangba. Ez utóbbit az a fogalmi analízis képviseli, melyet Marx a munka terminusáról ad. A kettő közti feszültségnek a jellemzésére rövidesen visszatérek.

Ami végül a kontinentális és az analitikus vonulatokhoz való viszonyát illeti, megkezdődik Márkus besorolódása a kontinentális vonulatba. A *Nyelv és termeléssel* mintha már le is tette volna a voksát a kontinentális vonulat mellett. Hisz az *Untersuchungen* Wittgensteinjének és az ő nyomdokain haladó analitikus filozófusoknak központi gondolatuk volt, hogy valamennyi filozófiai problémánk forrása a nyelv, közelebbről: köznyelvi fogalmaink téves használata

szüli őket, és megoldásuk – eliminálásuk – a félreértések analízis útján való kiszűrésében áll. A *Nyelv és termelés* központi tézise pedig arra a meggyőződésre alapoz, hogy a filozófiai problémák valódiak, és nem a nyelv analízisével, hanem a termelés értelmezésével kell közelíteni hozzájuk. Csakhogy e könyv megírásakor már folyamatban volt az analitikus filozófia belső átalakulása is: az analitikus érvelési módszerek maradtak, de a hagyományos filozófiai problémák visszatértek, a metafizikától a politikai filozófiáig.

Am ha az analitikus vonulattal kifejezetten nem szakít is Márkus e második korszakában, figyelme jól érzékelhetően eltolódik a kontinentális kérdésfeltevések felé: a *Nyelv és termelés*sel nagyjában egy időben keletkezett írások sorában sem a Wittgenstein-interpretációnak, sem az *Irányzatok*-könyvnek, sem az észlelés-tanulmányoknak nincs folytatása.

1.4 A HARMADIK KORSZAK

A harmadik, posztmarxista korszak írásai immár nem belülről közelítenek a marxista vállalkozás nehézségeihez, hanem rezignáltan tudomásul veszik a kísérlet kudarcát. Marx számára a kapitalizmus a modernitás első, még ellentmondásos stációja, melynek vívmányait majd a kommunizmus viszi tovább, egyszermind feloldva az ellentmondásait. A posztmarxista Márkus gondolkodásából eltűnik a kapitalizmuson túli perspektíva; a kapitalizmus kritikája azonossá válik a modernitás kritikájával, ami olyan kérdésekkel szembesíti, amelyekkel Marxnak nem kellett viaskodnia. Marx a felvilágosodás kritikái közé tartozott, de nem a romantikus, hanem a progresszív kritikusok közé. Történelemképét a kapitalizmuson túli társadalom perspektívájából vázolja fel, ahonnan nézve a felvilágosodás gondolati feszültségei és gyakorlati konfliktusai rendre feloldhatók, ha nem is a felvilágosodás eszközeivel. A modernitás előtti világba való visszavágyódás Márkustól is tökéletesen idegen. De ő már nem hisz a modernitás állapotának magasabb stációjában. Ez a posztmodern szerzőkhöz közelítené. Csakhogy Márkustól idegen a posztmodern szerzők frívol relativizmusa is. Nem hajlandó lemondani a felvilágosodás alapvető értékeiről, beleértve az egyenlőség és az autonómia, a racionalitás és az igazság értékeit is, noha úgy látja, hogy a való világban ezek csak részlegesen, és sokszor csak egymás rovására valósíthatók meg.

A progresszív kritikát kívánja folytatni, progresszív utópia nélkül.

S ahogy a kapitalizmus helyébe a modernitás kerül, és eltűnik a horizontról a történelmet beteljesítő, a modernitás belső konfliktusait feloldó világállapot, úgy tevődik át az elemzés súlypontja a termelésről a kultúrára, a bonyolult viszonyra a kultúra mint minden társadalom konstitutív összetevője és a magaskultúra mint a modernitás velejárója között. Az első lépéseket már a termelés-paradigma sajátos értelmezésével megteszi Márkus: a termelés

tényeit kulturálisan meghatározott tényekként írja le; arról beszél, hogy a termelésnek mind a célját, mind a gyakorlatait, mind a folyamatában fenntartott viszonyokat kulturális normák szabályozzák. A továbblépés indokai összetettek, de a döntő motívum tisztán kivehető. Márkus számára most az a fő kérdés, hogyan lehet a felvilágosodás gondolati és gyakorlati kudarcainak ismeretében mégis kitartani a felvilágosodás univerzalizmusa – az emberi nem egységéről és az emberi egyének egyenlőségéről alkotott felfogása – mellett, valamint a kettős ideál mellett, melyet a felvilágosodás az emberiség elé állított: a társadalmi lét és az egyéni életvezetés racionális alapokra helyezésének ideálja mellett. Márpedig a felvilágosítók szemében az univerzalitás bizonyítéka és egyben alapja, mint Márkus rámutat, az, hogy minden emberi közösségnek – a „vadaknak” csakúgy, mint a „civilizáltaknak” – kultúrája van: az jelöli ki értékeit, szabályozza belső viszonyait, formálja és irányítja a gyakorlatait. Másfelől a társadalmak és az egyének életének racionalizálását a magaskultúra – a tudomány és a művészetek együttese – teszi lehetővé. Ha a felvilágosodás öröksége problematikus, a problémákat a kultúra általános fogalma és a magaskultúra történetileg és szociológiailag körülhatároltabb fogalma, illetve a kettő viszonya körül kell keresni.

Így tehát amiről Marx mint a kapitalizmus belső ellentmondásairól beszélt, az Márkus harmadik korszakában a kulturális modernitás antinómiáiként köszön vissza. Ezek elemzése, kezelésük – ha nem is a felszámolásuk – lehetőségeinek puhatolása, a lehetőségek korlátozottságával való számvetés határozza meg a harmadik korszak fő téziseit. E korszak reprezentatív műve a *Kultúra, tudomány, társadalom*, mely az idén jelent meg magyarul (Atlantisz, Bp., 2017).

Még egy szót a „kontinentális vagy analitikus?” kérdéstről. A harmadik korszakban ez a kérdés már nem nyitott. A most keletkezett művek vezérmotívumait és problémáit a kontinentális filozófia szolgáltatja. Kétségtelen, Márkus érvelésmódját most is a kontinentális filozófiában szokatlan szigor és világozásságra törekvés jellemzi. Tény az is, hogy tanulmányaiban rendre felbukkannak egyenest az analitikus filozófiából kölcsönzött érvek és distinkciók (különösen szép példa erre a *Hiteinkről: A jelenkori kultúra kognitív szerkezetéről* című, először a *Kultúra, tudomány, társadalom* angol nyelvű kiadásában megjelent esszé, Brill, Leiden–Boston, 2011. 285–302. old.). Am kifejezetten analitikus indíttatású, a kortárs analitikus filozófia vitáihoz csatlakozó – vagy akár az analitikus filozófia produktumait kritikai reflexió tárgyává tevő – munka Márkus tollából nem születik többé.

Ennyit mondanék, igazán csak jelzéseképpen, Márkus korszakairól. Most pedig áttérek második kérdésemre: felismerhetők-e világos határvonalak a szomszédos korszakok között, vagy az egymásra következő korszakok átfolyanak egymásba?

2. AZ ELSŐ KORSZAKHATÁRRÓL

Előadásom az első és a második korszak közti viszonyra összpontosít. Fő állítása így szól: bármi legyen a helyzet a második és a harmadik korszak viszonyában, az elsőt és a másodikat éles határ választja el egymástól. Erről viszonylag alapos személyes tudással rendelkezem, mivel a határt egy olyan mű jelöli ki – a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* vagy privát nevén: az *Überhaupt* –, melynek megírásában és előmunkálataiban Márkus jóvoltából Bence György és jómagam is részt vehettünk (megjelent húsz évvel a kézirat lezárása után, T-Twins, Bp., 1992).

2.1 EGY MODERN MARXISTA TÖRTÉNETFILOZÓFIA ESZMÉJE

Az *Überhaupt* megírásáról és előmunkálatairól beszélttem. Az olvasó ezt valószínűleg úgy érti, hogy előmunkálatokról szólva az 1970 és 72 között keletkezett könyv felvázolására, érvelésének átgondolására, a források feldolgozására utalok. Nos hát, arra is, de nemcsak arra. Amikor Márkus felajánlotta nekünk, hogy legyünk a munkatársai következő elméleti vállalkozásában, még nem az a munka lebegett a szeme előtt, melyet végül is elvégeztünk. Eredetileg egy történetfilozófiai monográfiában gondolkodott, mely a hivatalos történelmi materializmus kritikája és marxista alternatívája lett volna. Marxista a szónak abban a szigorú értelmében, ahogy az *Antropológia* az volt: azzal az igénnyel lépett volna fel, hogy Marx eredeti elgondolásának modern interpretációja lesz, mely a hivatalos marxizmus-leninizmussal szembeállítható, egységes képbe rendezi Marx különböző szövegeit.

Márkus jól ismerte persze a sztenderd Marx-kritika fő megállapítását, mely szerint a marxi történetfelfogás súlyos belső ellentmondásokkal terhes: egyik vonulata, mely a hegeli történetfilozófiát szekularizálja, ember- és cselekvésközpontú, a másik azonban a korabeli pozitivizmus nyomdokain halad, s az emberi cselekvésen túli történelmi determinizmus hipotézisére épít. A kritikusok azonban rosszul értelmezik Marxot, állítja az *Antropológia* első bekezdéseiben Márkus, a könyv vége felé pedig két-három oldalon felvázol egy eredeti és szellemes interpretációt, mely szándéka szerint összhangot teremt az ember- és cselekvésközpontú alapok és a történelmi determinizmus között. Ennek az elméleti összhangnak a lehetőségét kívánta a tervezett munkával részletekbe menően bizonyítani.

Az ő sejtéseiből kiindulva és a kortárs – elsősorban antropológiai – szakirodalomra támaszkodva körvonalazni kezdtünk egy elgondolást, mely nem egyetlen fejlődési útvonalat ismer, és nem feltételezi, hogy az emberiségnek szükségszerűen el kell jutnia valamilyen történelmi végállapothoz; számot vet a különböző útvonalak fejlődési potenciáljának egyenlőtlenségeivel, a stagnálásba torkolló átalakulások

lehetőségével, ám ugyanakkor azzal is, hogy a változó irányú mozgásokból mégiscsak kibontakoznak kumulatív tendenciák. És ami a legfontosabb, megtalálja az egyéni és kollektív választások sokaságának helyét a történelem alakulásában.

2.2 MARX KONCEPCIÓJÁNAK ELLENTMONDÁSOSSÁGA

Csak hogy menet közben egyre világosabbá vált, hogy ez a koncepció, miközben jól illeszkedik Marx nézeteinek egy részéhez, más részeivel sehogy sem hozható összhangba. Miközben a Marx-kritikákkal vitázva egyre előbbre jutottunk egy lehetséges marxista történetfilozófia körvonalazásában, egyre világosabbá vált a számunkra, hogy Marx saját elméletének belső nehézségei mélyebben vannak megalapozva, mint ahogy azt a kritikusok észrevették volna. *A Politikai gazdaságtan bírálatához* „Bevezetés”-ét leszámítva nem sok szöveghelyet mutathattak fel, melyek anyagot adhattak a pozitívista olvasat számára. Ha feltételezzük, hogy ezek félreterhető, alkalmi félresiklások, készülő munkánkra még mindig az elmélet törzsének modern interpretációjaként tekinthettünk volna.

Ésre kellett vennünk azonban, hogy nem alkalmi félresiklásokról van szó, hanem Marx gondolkodásának mélyrétegeiben megalapozott tételekről, melyeket nem lehet zárójelbe tenni az egész elméleti konstrukció megbontása nélkül.

Itt meg kell állnom egy pillanatra. Egy olyan munkáról beszélek, melynek egyetlen fejezete sem íródott meg. Személyes emlékekre hagyatkozva korszakolni egy életművet, ez minden filológiai norma durva megsértése volna. Szerencsére nem kell az emlékeimre szorítkoznom. Van Márkusnak egy töredékben maradt, de így is terjedelmes kézírata: a címe *Labour, Instrumental Action, and Ways of Human Subsistence: Towards an 'Ecological' Reconstruction of Historical Materialism* (Munka, instrumentális cselekvés és az emberi létfenntartás módozatai: a történelmi materializmus „ökológiai” rekonstrukciójához). Ez az írás keltezetlen, a lábjegyzetei is hiányoznak, de azért időben elég jól elhelyezhető. Hosszú oldalakon át bírálja Habermas koncepcióját az instrumentális és a kommunikatív cselekvés megkülönböztetéséről és elhatárolásáról, ami a *Nyelv és termelés* tőzszomszéd-ságába helyezi (*A Nyelv és termelés* Habermas-kritikájával *Márkus és Habermas* című írásom foglalkozik, lásd alább). Ettől eltekintve azonban gondolatilag és empirikus anyagát, valamint felismerhető forrásait tekintve is részint az *Überhaupt*hoz, nagyjából részint azonban épp az *Überhaupt* előtti történetfilozófiai munkához kötődik. Csak a Habermas-kritika új elem benne, minden egyéb tekintetben keletkezhetett volna a hetvenes évek legelején is. Ami az *Überhaupt*ban is benne van, azért nem szükséges e töredékhez folyamodnom. A korábbi, történetfilozófiai elgondolás ide vágó megállapításait azonban túlnyomórészt ennek segítségével rekonstruálhatom.

2.3 MUNKA ÉS TERMELÉS

Márkus itt a munka és a termelés fogalmainak marxi analízise közti feszültségek elemzésére épít. Kimutatja, hogy Marx – nevezük így – unilineáris evolucionizmusa a munkatevékenységről adott analízisében gyökerezik. Marx a munkát következetesen úgy jellemzi, mint az ember és a természet közti tisztán természeti interakciót, melynek során az ember természeti képességeket mozgósít természeti dolgok átalakítására. Hangsúlyozza, hogy a munka már akkor is objektív természettörvényeknek van alávetve, amikor azok mibenlétével az ember még egyáltalán nincs tisztában. Ezek ártatlan megállapításoknak tűnnek. Hisz kétségtelen: ahhoz, hogy a munka értelmes tevékenység legyen, céljának megfelelő fizikai hatást kell gyakorolnia a tárgyára. Marx ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy az így leírt munkatevékenységet csak a fogalmi analízis különíti el a termelés tágabb folyamatától, melyet viszont társadalmi viszonyok tagolnak és szabályoznak, amit Márkus nyomatékosan hangsúlyoz. A termelés-paradigma tartalma és jelentősége ekkor, tehát az Überhauptot előkészítő munkálatok során nyert központi szerepet a gondolkodásában.

Mégis azt állítja, hogy a munka marxi analízise részint hibás, részint súlyos következményekkel terhes. A munka, jóllehet lényegi vonása, hogy az ember természeti erőit mozgósítja természeti tárgyak más természeti tárgyak segítségével való átalakítására, mégsem jellemezhető az egyén és a testétől különböző erőforrások merőben természeti viszonyaként. A munka szabálykövető tevékenység: ez különbözteti meg fogalmilag az állatok eszközhasználatától. Márpedig szabályok nem léteznek az elszigetelt egyén világában; létezésük emberek közti viszonyokhoz kötött. Egyrészt, nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak. Másrészt normativitásuk elválaszthatatlan attól, hogy az egyik ember szabályalkalmazását a másik ember kritika tárgyává teszi.

Ami most már a konzekvenciákat illeti: a kézirat úgy értelmezi Marxot, mint aki a termelés analízisében belül kitüntetett jelentőséget tulajdonít a munka merőben természeti fogalmának. Marx, helyesen, abból indul ki, hogy az emberi szükségletek és képességek kibontakozása mindenkor természeti korlátoknak van alávetve. Ez két feladat elé állítja az egyéneket, csoportjaikat és az általuk alkotott társadalmakat. Egyrészt a technikai fejlődés minden adott szintjén gazdálkodniuk kell a korlátos erőforrásokkal. Másrészt keresniük kell a korlátok visszaszorításának – a technika továbbfejlesztésének – a lehetőségeit. Az ember és a természet közti közvetlen viszony nyomást gyakorol a technikai fejlődésre, a technikai fejlődés pedig a társadalmi viszonyok alakulására. Innen már csak egy lépés a hol lefékeződő, hol felgyorsuló, de feltartóztatathatatlannul előrehaladó, unilineáris evolúció gondolata.

A kézirat rámutat, hogy Marx ezt a lépést is megteszi, mégpedig úgy, hogy egy további értelemben is

kitüntetett szerepet tulajdonít az élő emberi munkának a termelés tágabb folyamatain belül. (*A Labour, Instrumental Action* a két lépést nem különíti el világosan egymástól, de a figyelmes olvasó könnyen rekonstruálhatja a gondolatmenetet.) Marx szerint ugyanis a technikai fejlődés elvben minden korlátos erőforrást korlátlanul képes bővíteni, de van egy, amely nem bővíthető, ez pedig a munkaidő. A rendelkezésre álló munkaidő a termelés abszolút korlátja. Ezért a munkaidővel mindig gazdálkodni kell – még akkor is, amikor már minden más erőforrás „bővebben buzog” –, továbbá végső soron minden erőforrás gazdaságos felhasználásának célja a munkaidő-gazdálkodás.

Másrészt a technikai fejlődés célja végső soron mindig a munkaidő minél hatékonyabb kihasználása, amit egyre tökéletesebb munkaeszközök létrehozása és felhalmozása tesz lehetővé. Vagyis a technikai fejlődésnek egyetlen végső mozgatórugója és mércéje van, mely a munkaidő, illetve a munkát kiszolgáló és helyettesítő eszközök dimenziójában található. És ezzel teljessé vált az unilineáris evolucionizmus koncepciója. A szelekciós nyomás mindenütt ugyanabba az irányba tereli a technika s vele a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődését.

2.4 A MARXI ANALÍZIS FUNDAMENTÁLIS HIBÁJA

Az unilineáris evolucionizmus azonban nem csak barátságtalan következményekre vezet: a kézirat mellett érvel, hogy önmagában is tarthatatlan. Csak addig tűnik védhetőnek, amíg elfogadjuk Marx – hibás – analízisét a munka mibenlétéről és a gazdasági tényezők közti szerepéről. Az észszerű gazdálkodásnak és a technikai fejlődésnek nincs egyetlen, domináns kritériuma. Tulajdonképpen Marxnál sem kizárólagos kritérium a munkaidő racionális felhasználása. A természeti korlátok visszaszorításának van egy másik jelentése is nála: a természet fölötti uralom megszerzése, a természet vak erőitől, véletlenjeitől való függetlenedés. A kétféle olvasat azonban nem okvetlenül mutat ugyanabba az irányba. Az egyik szerinti javulásnak a másik szerinti romlás lehet az ára.

Márkus a technikai fejlődés mércéinek változatoságára és konfliktusaik lehetőségére felhoz egy példát, mely nem a természeti korlátok visszaszorításának két vetülete közti összeütközésről szól, azonban ezt is megvilágítja.

Arról ír, hogy *trade-off* lehet az egységnyi élelmiszer előállításához szükséges munka, illetve földterület mennyisége között. Mint írja, antropológiai közhely, hogy az afrikai vadászó-gyűjtő népcsoportok, noha a XX. századra a legmostohább vidékekre szorultak vissza, napi két-négy óra munkával előteremtik a megélhetésüket. Az irtásos-égetéses földművelést folytató népcsoportok tagjai, bár kedvezőbb, trópusi környezetben élnek, ennél több időt fordítanak hasonló szintű megélhetés biztosítására.

A rendelkezésre álló idő kihasználása szempontjából tehát inkább visszaléppel van dolgunk. Csak

hogy a vadászó-gyűjtőgető népek anyagi körülményei közt nem a rendelkezésre álló idő, hanem a földterület a szűk keresztmetszet. A földművelés ilyen helyzetben kedvezőbb a vadászatnál és gyűjtögetésnél, még ha időigényesebb is, mert a mezőgazdaságból élő népcsoportok kisebb területen képesek eltartani magukat. Életmódjuk ugyanakkor, mint arra Márkus rámutat, további előnyökkel jár: közösségeik állandó lakóhellyel rendelkezhetnek, több anyagi jószágot halmozhatnak fel, hosszabb ideig képesek tárolni az élelmiszert, és így tovább.

Belátható, hogy mindezen előnyök pozitív összefüggésben vannak azzal, amit a természet uralásának nevezhetünk. Az uralom növekszik, miközben növekszik az egységnyi élelmiszer beszerzéséhez szükséges munkaidő is.

Még egy további lépést érdemes megtenni a marxi elgondolás bírálatában. A kézirat magát az érvet nem fejt ki, de a konklúziót kimondja.

Amikor Marx megismerkedett Darwin biológiaievolúció-tanával, arra jutott, hogy a történelmi evolúcióról alkotott saját elmélete a biológiai evolúció darwini elméletének rokona. A darwini evolucionizmus lényege az a megállapítás, hogy a fajok diverzifikálódását két mechanizmus együttese mozgatja: az örökletes tulajdonságok változékonysága, ami variációk sokaságát állítja elő, és a környezet szelektív nyomása, mely előnyben részesíti az adaptív variációkat a kevésbé vagy egyáltalán nem adaptív variációkkal szemben. A variabilitás és a szelektív nyomás kettősén alapul az evolúció általános elmélete. Ha a rokonság valódi, akkor erre a kettősre kell a történelmi evolúció elméletének is épülnie.

Csak hogy Marx nem figyelt fel rá, hogy mi következik saját historizált antropológiájából a variabilitás és szelektív összjátékára nézve. Darwin elmélete merőben kauzális elmélet: eredetiségét pontosan az adja, hogy úgy ad számot a fajok sokféleségéről és adaptív tulajdonságaik célszerűségéről, hogy a magyarázatnak nincs szüksége észszerű terv szerint cselekvő teremtőre. Mind a variációk kialakulása, mind a rajtuk operáló szelektív „vak” kauzális folyamat.

Am az 1844-es *Kéziratok* óta Marx egyik központi gondolata, hogy az emberi társadalmak története során a biológiai evolúció átadja a helyét az ember és a környezet közé iktatott anyagi és szellemi objektívációk evolúciójának, s ezért a történelmi evolúció nem redukálható kauzális interakciókra. Az objektívációk létrehozása célszerű, tudatos művelet. Ez nem zárja ki, hogy az eltérő változatok részben a véletlen műveként, a szándékos cselekvés nem szándékolt hatásaként álljanak elő, de a célszerűség és tudatosság komponense nem küszöbölhető ki az objektívációk variabilitásának magyarázatából. Ugyanígy nem küszöbölhető ki a szelektív magyarázatából sem, hisz bármilyen úton-módon keletkeznek az új változatok, további sorsukban – abban, hogy megőrződnek vagy eltűnnek – a „vak” kauzális hatá-

sok mellett tudatos értékelésük is közreműködik. Az evolúció merőben kauzális mechanizmusai közé beilleszkednek az előzetes tervezés, a kivitelezés és az utólagos értékelés racionális gyakorlatai.

A variációk létrehozása és szelektívójuk a történelmi evolúció során nem a populációk és a környezet közvetlen kapcsolatában megy végbe. Az egyének és közösségeik aktív szerepet játszanak mind a variációk előállításában, mind a szelektívóban. Maguk állapítanak meg kritériumokat, melyek alapján új objektívációfajtákat hoznak létre, és szelektálnak közöttük. Az, hogy valamely adott közösségben a technikai és egyéb változások milyen irányt vesznek, elválaszthatatlan az emberek egyéni és csoportos értékeléseitől, miként attól is, hogy igényeik és céljaik milyen intézményi szervezetben összegződnek és rangsorolódnak, hogy választásaikat milyen intézmények koordinálják. Ez az a konklúzió, amely Márkus kéziratában megjelenik, a mögöttes érvelés kifejtése nélkül.

A tanulság egyértelmű. A természeti tényezők nyomásától a technikai fejlődésen át a társadalmi viszonyok változásáig vezető, egyirányú determináció modellje nem tartható, és éppen ezért tarthatatlan az unilineáris evolúció történetfilozófiái gondolata is. A technikai és gazdasági fejlődés iránya változó. A társadalmi küzdelmek tárgya egyebek közt éppen a fejlődés irányának meghatározása, és Márkus felfigyelt rá, hogy az alternatív technikák lehetőségének kérdése a következő évtizedek nagy gyakorlati kérdései között lesz.

2.5 KIFELÉ A MARXIZMUSBÓL

Ennyi önmagában is elég volna a korszakváltás megállapításához. Először, a marxizmushoz – magához Marxhoz – való viszony immár nem feszültségmentes. Másodsor, megjelenik a termelés paradigmája mint a munkától megkülönböztetett, átfogóbb fogalmi keret, és Márkus egyértelműen állást foglal mellette, és következményeivel együtt elveti a munka naturalista értelmezését.

Harmadszor, most megfogalmazódó központi tézise szerint a történelem nem unilineáris pályán halad, és kimenetele nem előre determinált. Negyedszer, rámutat, hogy a történelemben megfigyelhető evolúciós mechanizmusok és tendenciák elválaszthatatlanok attól, hogy az egyének és közösségeik milyen célokat tartanak követésre érdemesnek, és ezáltal kijelöli a személyes és kollektív választások helyét a történelmi evolúció elméletében.

Az így körvonalazott történetfilozófiai elgondolás megvalósítja a marxi teória két, kölcsönösen ellentmondó vonulatának összebékítését, de nem Marx nézeteinek modern *interpretációjaként*, hanem a *kritikájaként*, világossá téve, hogy mit – nagyon sokat – kell feladni belőle annak érdekében, hogy folytatásra méltó részei megőrizhetők legyenek. Még elhelyezhető a marxizmuson belül, noha csak arra tarthat

igényt, hogy az alapító tanainak lehető legjobb *kritikai folytatása*.

Úgy is mondhatnám: a határlépcső, ahogyan eddig leírtam, az alapító szövegek fenntartás nélküli elfogadását már nem engedi meg, de a tradícióból való kivonulás nem következik belőle.

Itt azonban a tanulási folyamat, melyet bejártunk, nem ért véget.

Márkus kézírata nyomán azt állítottam, hogy Marx szerint a munka az ember testi erőforrásai és a testétől különböző erőforrások merőben természeti kombinálásaként értelmezhető. Ehhez most hozzátenném, hogy – miként Márkus ugyancsak kimutatta – Marx a munka által előállított javak használati értékéről is azt tartotta, hogy tisztán természeti terminusokban – vagyis egy természeti tárgyra irányuló emberi szükséglet és a kielégítését szolgáló tárgy viszonyaként – írható le. Miként a munkafolyamatokról, az emberi szükségletekről is megállapította, hogy társadalmi viszonyokba szövődnek. Ugyanakkor abból indult ki, hogy a társadalmi viszonyok elsődleges feladata a kapcsolat megteremtése egyfelől az anyagi mivoltukban azonosítható emberi szükségletek, másfelől az ugyancsak anyagi mivoltukban azonosítható erőforrások között.

Ebből pedig Marx számára egy értékelő következtetés adódott: bármely társadalom termelési viszonyai abban a mértékben teljesítik elsődleges feladatukat – a szükségletek és az erőforrások összehangolását –, amilyen mértékben lehetővé teszik, hogy az emberek mind a szükségleteiket, mind a rendelkezésükre álló erőforrásokat és felhasználásuk módozatait anyagi mivoltukban számba vegyék, és így válasszák ki optimális kombinációjukat.

Ami azt jelenti, vonta le a következtetést Marx, hogy a gazdaság természeti összetevőinek koordinálása akkor éri el optimális formáját, ha a lehető legtökéletesebben elválik az emberek közti, gazdaságon kívüli viszonyok rendezésétől. Más szóval, az analitikus elhatárolásnak intézményi szétválasztáshoz kell vezetnie.

A kapitalizmus világtörténelmi jelentőségét Marx pontosan abban látta, hogy lebontja a gazdasági és a gazdaságon kívüli intézmények szétválasztásának társadalmi és kulturális korlátait, és ily módon eltakarítja az útból az emberi és dologi erőforrások mozgósításának, valamint a termelőerők fejlődésének útjában álló, tradicionális akadályokat. Ebben a tekintetben Marx a kapitalizmus lelkes híve volt.

Azt is hangsúlyozta, hogy a kapitalista rendszer létrejötte és terjeszkedése elgondolhatóvá teszi a szabad és kiteljesedett emberi élet lehetőségét. Ám a kapitalizmus Marx szerint ellentmondásos módon közelít mind az egyéni önmegvalósítás, mind pedig az anyagi szükségletek és erőforrások természeti mivoltukban való számbavétele és összehangolása kívánalmához. Úgy választja el a gazdaságot a gazdaságon kívüli intézményektől, hogy kiemeli az egyéneket társadalmi viszonyaikkól, elkülönült tulajdonosokká

teszi őket – a munkást munkaerejének, a tőkést a termelési eszközöknek a tulajdonosává –, akik között a piaci árucsere teremt kapcsolatot.

A piac még mindig nem javak iránti igényeket szembeállít erőforrásokkal, hanem áruk iránti fizetőképes keresletet az áruk kínálatával; az erőforrásokat nem közvetlenül számba vett társadalmi igények, hanem a tőkehaszon függvényében alakítja; a technikai fejlődést nem az emberi élet gazdagabbá tételének, hanem a jövőben várható nyereség maximalizálásának célja ösztönzi.

Ilyen körülmények közt nem csak a mindenkor adott technika kihasználása és továbbfejlesztése marad el az optimumtól, nem csak a megtermelt javak elosztása válik szélsőségesen egyenlőtlennek; mindközben a gazdasági folyamatok szereplői elveszítik az ellenőrzésüket a társadalmi folyamatok fölött; életüket személytelen mechanizmusok uralják. Az emberi önmegvalósítás elvi lehetőségének megteremtése a gyakorlatban a legtöbb ember számára elszegényedést és személytelen hatalmakkal való kiszolgáltatottságot jelent.

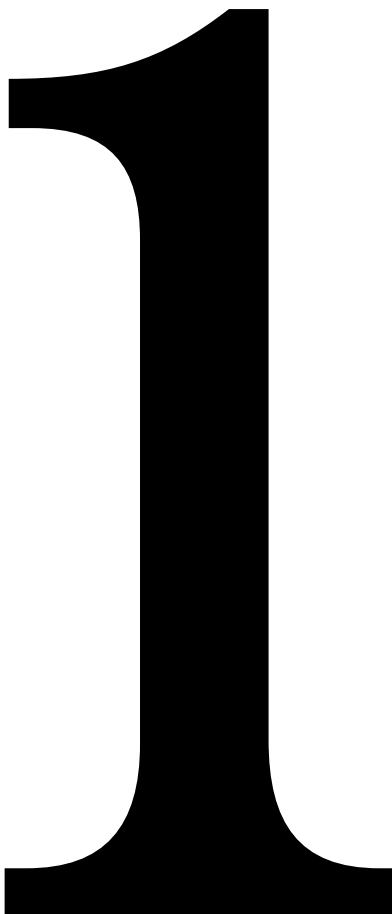
Ez utóbbi jelenséget nevezi Marx eldologiasodásnak. Konceptiójában a kommunizmus úgy jelenik meg, mint az a társadalmi rendszer, amely beteljesíti egyfelől az ember és a természet közti viszonyokat szabályozó, másfelől az emberek közti személyes viszonyokat szabályozó intézmények szétválasztását, mégpedig oly módon, hogy az egyesült termelők kollektív kezelésükbe veszik a termelési eszközöket, ezáltal egyszersmind magasabb szinten helyreállítják az egyén és a társadalom egységét, ami megteremti a feltételeket nem csupán a termelőerők maximálisan hatékony felhasználása és elvileg korlátlan fejlődésük számára, de ugyanakkor a szükségletek és képességek szabad, mindenoldalú kibontakozásához, valamint a természeti és társadalmi folyamatok közösségi ellenőrzés alá vonásához, vagy másképpen kifejezve, az eldologiasodás és elidegenedés maradéktalan felszámolásához is. A kommunista társadalom viszonyai közt az eldologiasodás és elidegenedés mégoly csökkenéses megjelenése is *fogalmilag lehetetlen*. Csakhogy fogalmi kizárásuk – ha Marx naturalista analízise munkáról, szükségletekről, gazdaságról nem tartható – nem tartozik a kivihető célok birodalmába.

Röviden, a marxista történetfilozófia megújítására tett kísérlet abban a belátásban végződött, hogy miközben Marx elmélete a kapitalizmusról termékeny pozitív és kritikai megállapításokat tartalmaz, a tengelyében egy alapvetően elhibázott koncepció áll az ember és természet közti instrumentális viszony, valamint az ember és ember közti társas viszony mibenlétéről, a kettő közti összefüggésről és intézményes szabályozásuk történelmi dinamikájáról.

Az a mód, ahogyan Marx a kapitalista viszonyokon uralkodó eldologiasodást jellemzi, s ahogyan a kapitalizmuson túli társadalom ideálját elképzeli, nem választható el koncepciójának mélyen fekvő hibáitól.

Tisztelt Olvasónk!

*2018-ban ismét
személyi jövedelemadójának*

százalékával

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43

3. KITEKINTÉS

Amikor erre a felismerésre jutottunk, felfüggesztettük történetfilozófiai vállalkozásunkat, és belevágtunk annak a tervnek a körvonalazásába, amelyből az Überhaupt lett. De még az Überhaupt megírásakor is abban a hitben voltunk, hogy Marx elméleti vállalkozásának – a marxista tradíciónak – a kortárs folytatására teszünk ajánlatot. Pontosan erre utalt a könyv privát megnevezése, mely természetesen Kantot idézi. Kant harmadik transzcendentális főkérdése hangzik így: „*Wie ist Metaphysik überhaupt möglich?*” („Hogyan lehetséges metafizika egyáltalán”), azaz milyen feltételeknek kell teljesülniük nem ahhoz, hogy egy bizonyos metafizika igaz legyen, hanem ahhoz, hogy bármiféle metafizika lehetséges – értelmesen elgondolható – legyen.

A mi „transzcendentális főkérdésünk” így szólt: ha kritikai elmélet úgy, ahogy Marx elgondolta, nem lehetséges, milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy valamilyen más módon lehetséges – értelmesen elgondolható – legyen. Más szóval, minnek kell igaznak lennie ahhoz, hogy Marx vállalkozását az ő szellemében, ha nem is az ő módján folytatni lehessen.

A könyv logikus konklúziójának úgy kellett volna hangzania, hogy aminek teljesülnie kellene, az nem teljesülhet: Marx vállalkozása nem folytatható. Hisz kimutattuk, hogy a marxi elgondolás tengelyét alkotó intézményi szétválasztás nemcsak hogy a gyakorlatban nem kivihető: koherens módon el sem gondolható. Kimutattuk továbbá, hogy ennek következtében az eldologiasodás és elidegenedés kategorikus kiküszöbölése sem tartozik a lehetőségek körébe. És a közelébe jutottunk annak a felismerésnek is, mely érvelésünknek szintén logikus következménye, hogy a marxi ideál nem egyszerűen megvalósíthatatlan: megvalósulása nem is volna kívánatos (erről jóval később *Marx és a liberalizmus* című esszémben írtam, lásd Kis János: *A politika mint erkölcsi probléma*. Kalligram, Bp., 2017).

Míg az Überhauptot megelőző történetfilozófiai munka során szerzett belátások csak a hivatalos marxista-leninista doktrínával állítottak szembe, az Überhaupt felismeréseinek becsületes végiggondolása túl kellett hogy vezessen a marxizmuson. Ezért az a korszak, melyet a könyv megírása elindított, csak átmeneti lehetett.

A következő kérdés így hangzik: Van-e Márkus fejlődésében újabb korszakhatár, vagy az átmeneti korszak szinte észrevétlenül folyik át a *Kultúra, tudomány, társadalom* által reprezentált harmadikba? Nem vagyok benne biztos, hogy erre a kérdésre tudom a választ. De legalább azt tudom, hogy milyen intellektuális késztetések vezették túl Márkus gondolkodását átmeneti korszakán. □